

Кисельов О. О.,*кандидат юридичних наук, доцент, проректор з навчальної роботи
Дніпропетровського гуманітарного університету***Кисельов І. О.,***кандидат юридичних наук,
викладач кафедри кримінального права та кримінології
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ***ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОТИДІЇ ХАБАРНИЦТВУ
ЯК ОСНОВНИЙ ІНДИКАТОР ЯКОСТІ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ****EVALUATION OF ANTI-BRIBERY
AS A KEY INDICATOR OF QUALITY ANTI-CORRUPTION IN UKRAINE**

У статті аналізуються окремі проблеми ефективності діяльності держави щодо протидії корупції в Україні. Вказується на наявність окремих проблем у сфері притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за корупційні злочини, зокрема, за одержання неправомірної вигоди (хабара) протягом останніх 8 років. Окреслена основна проблематика хабарництва в розрізі відомостей про осіб засуджених за ст. 368 КК України. Відзначені основні тенденції в цій сфері.

Ключові слова: хабарництво, неправомірна вигода, корупція, призначення покарання.

В статье анализируются отдельные проблемы эффективности деятельности государства по противодействию коррупции в Украине. Указывается на наличие отдельных проблем в сфере привлечения виновных лиц к уголовной ответственности за коррупционные преступления, в частности, получение неправомерной выгоды (взятки) в течение последних 8 лет. Определена основная проблематика взяточничества в разрезе сведений о лицах осужденных по ст. 368 УК Украины. Отмечены основные тенденции в данной сфере.

Ключевые слова: взяточничество, неправомерная выгода, коррупция, назначения наказания.

This article analyzes some problems of efficiency of state on combating corruption in Ukraine. Indicate the existence of some problems in bringing the perpetrators to criminal liability for corruption offenses, in particular, to obtain illegal benefits (bribes) for the past 8 years. Outlines the main issues of bribery in terms of information on persons convicted of Criminal Code of Ukraine st. 368. Are marked major developments in this area.

Key words: bribery, undue advantage, corruption, sentencing.

Актуальність теми дослідження. Протидія та запобігання корупції сьогодні є пріоритетним напрямом у роботі правоохоронних органів та діяльності усього суспільства по всьому світі. Не буде перебільшенням відзначити, що саме корупція є основним «ворогом» сталого й потужного розвитку та зростання загального рівня благополуччя населення у всіх розвинених демократичних вільних країнах, країнах із сильною економікою, в яких забезпечуються права людини, які у змозі подбати про своїх громадян. Проблематика протидії корупції для України є ключовою на сучасному етапі. Не можна уявити собі Україну, яка б була процвітаючою, сильною державою, в якій би залишалась корупція.

Безсумнівно, саме критичний стан корупції в суспільстві, критичний стан злочинності в цій сфері, зокрема, численні випадки протиправної діяльності посадових осіб державних органів значною мірою стали підґрунтям для виникнення ідеї самої Революції Гідності, яка нещодавно відбулась у нашій державі. Більшості людей вже відверто набридло спостерігати за тим, що коїться, і, врешті-решт, суспільство «вибухнуло». Результат відомий усім, на жаль, включаючи трагічні події та загибель багатьох людей.

Пригадані вище трагічні події та наслідки Революції Гідності яскраво свідчать про те, що боротьба з корупцією є одним із найголовніших пріоритетів для

України, навіть без постійного «нагадування» про це з боку Європейського Союзу (далі – ЄС). Корупція для України – це системна проблема, проблема всього українського суспільства, і від її подолання залежить майбутнє держави, добробут громадян та їхня мотивація працювати на благо Батьківщини, розвивати країну та прямувати до ЄС не в контексті формального «включення» до товариства, а саме з точки зору досягнення того рівня цінностей у суспільстві, на якому функціонують та живуть розвинені демократичні держави світу.

Стан наукової розробленості проблеми у літературі. Проблеми корупційної злочинності у своїх працях вивчали такі науковці: Л. Гаухман, А. Долгова, О. Дудоров, О. Кальман, М. Камлик, В. Лунєєв, В. Малков, О. Литвак, В. Лукомський, М. Мельник, А. Мудров, Є. Невмержицький. Окремо необхідно відзначити вітчизняні дисертаційні дослідження, проведені в цій сфері в Україні, такими вченими, як-от М. Мельник, Г. Шведова, О. Шемякін та деякі інші. Також наразі існує значна кількість монографічної вітчизняної літератури в цій сфері.

Водночас на сучасному етапі необхідно з'ясувати, до чого ж призводять, врешті-решт, неабиякі зусилля держави, правоохоронних та судових органів у сфері протидії корупції в нашій державі. Протягом останніх років офіційні особи неодноразово публічно вка-

зують на необхідність подолати корупцію в Україні, на підтримку зарубіжних партнерів, матеріальну та методичну допомогу нашої державі від найбільш розвинених країн світу. Проведені ж останніми роками дослідження здебільшого не містять конкретного аналізу ефективності діяльності держави, проведеного через призму ефективності покарання за окремі корупційні злочини, зокрема, хабарництво (одержання неправомірної вигоди).

Метою статті є висвітлення сучасного стану ефективності протидії державою найбільш небезпечним корупційним проявам – одержанню неправомірної вигоди та виявленню основних тенденцій у цій сфері.

Основні результати дослідження. У контексті гострої проблематики подолання корупції в Україні досить цікавою є інформація стосовно того, яким чином реалізується кримінально-правова політика України в цій сфері. Як відомо, термін «корупція» (від лат. *corrumpere*) використовується для позначення протиправної діяльності, яка полягає у використанні службовими особами їхніх прав і посадових можливостей із метою особистого збагачення. Таке визначення поняття корупції, як правило, не оспорується, проте існують й інші.

Так, А. Закалюк визначає корупцію як суспільний соціально зумовлений феномен у сфері публічної влади або публічних повноважень, який полягає в їхньому спрямуванні та реалізації не в інтересах суспільства і його легітимних інституцій, а в інтересах окремих осіб (груп), як правило, корисливих, чим завдає значної шкоди суспільній організації, насамперед державі, її фактичній незалежності [1, с. 184]. Інші дослідники, зокрема, М. Мельник, зазначають, що корупція – це соціальне явище, яке охоплює всю сукупність корупційних діянь, пов'язаних із неправомірним використанням особами, уповноваженими на виконання функцій держави, наданої їм влади, службових повноважень, відповідних можливостей із метою задоволення особистих інтересів чи інтересів третіх осіб, а також інших корупційних правопорушень, зокрема й тих, які створюють умови для вчинення корупційних діянь чи є приховуванням їх або потуранням їм [6, с. 86]. На думку А. Долгової, корупція – це соціальне явище, яке характеризується підкупом, тобто продажністю державних та інших службовців, і на цій основі корисним використанням ними в особистих чи вузькогрупових, корпоративних інтересах офіційних службових повноважень, пов'язаних із ними авторитету та можливостей [4, с. 501].

У термінологічному словнику понятійного апарату сучасної кримінології, за редакцією В. Голіни (укладачі О. Кальман, І. Христин), корупція визначається як соціально-правова категорія, що відображує сукупність різноманітних за характером та ступенем суспільної небезпеки, проте єдиних за своєю суттю корупційних діянь, пов'язаних із використанням уповноваженими на виконання державних функцій особами свого службового становища для незаконного одержання матеріальних та інших благ й пере-

ваг, як щодо себе особисто, так і щодо інших фізичних чи юридичних осіб [2, с. 86].

Не зважаючи на те, яким чином визначається поняття корупції в науковій літературі та навіть законодавстві, всі дослідники одностайні щодо її загального, негативного руйнівного впливу. Навіть серед пересічних громадян навряд чи знайдеться людина, яка не чула хоча б трохи про корупцію та її негативний вплив на формування української держави загалом. Основна «заслуга» в цьому належить, безумовно, засобам масової інформації (далі – ЗМІ).

Необхідно відзначити, що у більшості джерел демонструється інформація стосовно кількості фактів відкритих проваджень із приводу одержання неправомірної вигоди, вчинення інших корупційних правопорушень. Майже щотижня у ЗМІ з'являється черговий корупційний «резонанс», журналістами викриваються чергові корупційні «схеми», а пересічні громадяни реально дивуються, скільки ще можна грабувати власний народ та державу та як окремим можновладцям вдається одержувати хабарі у сотні тисяч доларів, тоді, як більшість населення ледве зводить кінці з кінцями.

На жаль, кількість показаних «резонансів» та викриття численних «схем» (реально функціонуючих), а також відкриття проваджень далеко не завжди свідчить про ефективність діяльності держави у сфері запобігання корупції. Статистичні дані, які демонструють кількість осіб, реально притягнутих до кримінальної відповідальності, хоча і не є таємними, не сильно афішуються та висвітлюються, зокрема у ЗМІ. Очевидно, така ситуація склалась тому, що в своїй сукупності вони репрезентують більш-менш реальну ефективність держави у сфері протидії відповідним діям, і такі дані доволі серйозно розходяться з інформацією, яка тиражується у ЗМІ.

У цьому контексті нами було проаналізовано дані Державної судової адміністрації України (далі – ДСА) за 2008–2016 рр. (за перше півріччя 2016 р.) стосовно осіб, засуджених за одержання неправомірної вигоди (хабара) [8]. Цей злочин було обрано у зв'язку із тим, що він, безсумнівно, є одним із найнебезпечніших та найбільш «резонансних» у цій сфері. Не буде помилкою сказати, що сама корупція у більшості пересічних громадян асоціюється саме з цим злочином, а часто навіть повністю отожднюється з ним. За даними Київського міжнародного інституту соціології (в рамках проведеного опитування), 56,7% визначають корупцію як хабарництво, продажність і підкуп посадових осіб, політичних діячів [3, с. 11].

Фактично, статистичні дані, за ст. 368 Кримінального кодексу України (далі – КК України), є індикатором якості протидії держави корупційним проявам у суспільстві загалом. Ця точка зору знаходить своє підтвердження в науковій літературі, зокрема, вказується, що хабарництво – це одна з найбільш небезпечних форм корупції, що є використанням службовими особами в особистих або вузькогрупових інтересах службових повноважень, пов'язаних із ними авторитету та можливостей [5, с. 25].

Одним із важливих аспектів проведеного аналізу за даними ДСА є те, що зазначений період (2008–2016 рр.) враховує важливі зміни у законодавстві та, зокрема, в конструкції самої кримінально-правової норми (було здійснено відхід від поняття «хабар» у бік «неправомірної вигоди» та змінено диспозицію статті).

Перш за все, необхідно відзначити, що дані стосовно осіб, засуджених за ст. 368 КК України, надані ДСА, є «цілісними», адже, незважаючи на прийняття нового Кримінального процесуального кодексу, облік статистичних даних не було змінено (чого не можна сказати про порядок реєстрації заяв і повідомлення про вчинення злочину, де відбулось значне «підвищення» рівня злочинності через повну та всебічну реєстрацію). Іншими словами, незважаючи на зміни в антикорупційному законодавстві (зміна диспозиції та кількості частин статті), вважаємо, що такі дані є нерозривними та цілісними, досить коректно відбивають тенденції, які відбуваються у цій сфері через призму діяльності судових органів.

Починаючи з 2008 р., в Україні спостерігається тенденція до поступового підвищення (до 2010 р.) та помірного зменшення загальної кількості осіб, засуджених за ст. 368 КК України. Так, якщо у 2008 р. було засуджено 543 особи, у 2009 – 612 осіб, у 2010 – 774 особи, у 2011 – 767, у 2012 – 702, у 2013 – 731, у 2014 – 445, у 2015 – 374 особи, а за перше півріччя 2016 р. – лише 122 особи. З огляду на загальну кількість засуджених в Україні, осіб, які реально були притягнуті до кримінальної відповідальності за хабарництво, поступово меншає – як в абсолютних числах, так і пропорційно. На жаль, зважаючи на іншу інформацію, зокрема, про кількість відкритих проваджень за ст. 368 КК України, не можна вести мову про наявність позитивних тенденцій нині у цій сфері.

Так, у 2015 р., за даними Генеральної прокуратури України (далі ГПУ) [7], обліковано 1 588 кримінальних правопорушень за ст. 368 КК України та вручено 909 повідомлень про підозру. Водночас у 2015 р., як зазначалось вище, було засуджено та притягнуто до кримінальної відповідальності лише 374 особи! Це означає, що до відповідальності притягнуто лише 23,6% від загальної кількості зареєстрованих фактів, або 41,1% від осіб, яким було повідомлено про підозру у відповідному році. Навряд чи можна казати про ефективну діяльність держави за таких показників. Особливе занепокоєння викликає й той факт, що ситуація дедалі погіршується, адже за перше півріччя 2016 р. було притягнуто до відповідальності лише 122 особи, проте за вказаний період (дані надані ГПУ повністю за 2016 р.) було обліковано 1 578 кримінальних правопорушень та вручено 758 повідомлень про підозру. Навіть з огляду на неповні дані за 2016 р. стосовно засуджених, можна з високою вірогідністю припустити, що реально притягнутих до відповідальності осіб буде ще менше, ніж торік.

Безсумнівно, можна говорити про складність розслідування та документування злочинів, відпо-

відальність за які передбачено ст. 368 КК України, а також про те, що сам процес доказування та судового розгляду за даною категорією справ може тривати довго, а окрім того, й про багатоепізодність злочинів (випадки, коли одна винна особа притягається за двома чи більше фактами вчинення діяння, передбаченого ст. 368 КК України), проте чітко можна побачити тенденцію до помітного зниження кількості осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності.

Очевидно, що повнота реєстрації й всебічний облік усіх вчинених кримінальних правопорушень (зокрема, й за ст. 368 КК України) має велике значення, однак навряд чи хто буде сперечатись з того приводу, що вирішальне значення має не кількість відкритих проваджень, а кількість осіб, яких було притягнуто до відповідальності. Саме в цьому проявляється кримінологічний аспект «цінності», вагомості покарання за вчинений злочин. Чи створюється в суспільстві відчуття про невідворотність покарання, якщо до відповідальності притягається лише 1/4 хабарників? Безумовно, ні! Навпаки, відчуття безкарності та, з іншого боку, безнадійності та безпомічності перед можновладцями повільно закрадається у свідомість більшості українців.

Важливим аспектом порівняння статистичних даних щодо осіб, засуджених за ст. 368 КК України, є зіставлення складів злочинів, за які вони були притягнуті до кримінальної відповідальності. Починаючи з 2008 р., спостерігається явна тенденція до збільшення кількості осіб, засуджених за кваліфікованими ознаками (ч. 2 та 3 до внесення змін, та ч. 2, 3 та 4 в чинній редакції ст. 368 КК України, протягом останніх років). Якщо з 2008 по 2010 рр. за ч. 2 та 3 ст. 368 КК України питома вага засуджених становила до 50%, то поступово, з 2011 р., спостерігається суттєве збільшення кількості засуджених за кваліфікованими складами ст. 368 КК України майже до 70% від загальної кількості.

Однозначно, така тенденція має негативний характер. Попри всі спроби правоохоронних органів обґрунтувати «якість», як раз якість у цій ситуації (41,1% з загальної кількості притягнуто до відповідальності) не простежується. Це означає, що загалом у діях службових осіб частіше простежуються діяння, пов'язані зі значним розміром неправомірної вигоди, великим розміром, вимаганням, а також вчинення відповідних дій особами, які обіймають відповідальну посаду, або за попередньою змовою групою осіб (про що йтиметься нижче).

Протягом досліджуваного періоду, у середньому, можна говорити й про збільшення випадків одержання неправомірної вигоди у складі групи. Так, якщо станом на 2008 р. такі випадки становили 10,5% від усієї кількості, то у 2009 р. – 11,1%, у 2010 та 2011 рр. по 16,3%, у 2012 р. – 18,8%, у 2013 р. – 19,6% від загальної кількості. Починаючи з 2014 р., разом зі зменшенням загальної кількості осіб, засуджених за ст. 368 КК України, зменшується й кількість діянь, вчинених у групі, – 16,4% у 2014 р. та 13,4% у 2015 р. У 2016 р. вже за перше півріччя до

7,4% засуджених за розглядуваною статтею вчинювали діяння у групі. Таким чином, починаючи з 2008 р., частішають факти одержання неправомірної вигоди у складі групи.

Особливе занепокоєння викликає той факт, що протягом останніх років, за виключенням ще не повністю підрахованих даних за 2016 рік, суттєво збільшується і частка випадків вчинення даних злочинів у складі організованої злочинної групи (далі – ОЗГ). Так, якщо у 2011 році, за одержання хабара у складі ОЗГ було засуджено 8 осіб (1% від загальної кількості), то у 2012 році – вже 14 осіб (приблизно 2%), у 2013 – 19 осіб (2,6%), у 2014 – 16 осіб (3,6%), а у 2015 році – 18 осіб (4,8% від загальної кількості засуджених). Дані, надані ДСА, загалом свідчать, що у період з 2008 по 2015 рр. майже у 5 разів збільшилась кількість випадків одержання неправомірної вигоди у складі ОЗГ. Цей показник однозначно є «тривожним» та свідчить передусім про поглиблення кримінальної спеціалізації та «розквіт» корупційних схем, в яких беруть участь особи різного рівня та виконують специфічні ролі.

Не останнє місце серед важливості у кримінологічному аспекті посідає інформація про вік осіб, які вчинюють злочини. Безумовно, досліджуючи осіб, засуджених за ст. 368 КК України, необхідно враховувати наявність спеціального суб'єкта злочину за чинним КК України та сутність вчинюваного діяння (значна частина осіб просто не може бути засуджена за цією статтею, з огляду на особливості складу злочину). Тим не менш, вважаємо, що окремі виявлені нами аспекти яскраво говорять самі за себе.

Як не дивно, практично незмінною у відсотковому відношенні залишається частка винних осіб, яких засуджено за ст. 368 КК України, у віці від 65 років і старіше. За 2008 р. було засуджено 15 осіб старше 65 років, у 2009 році – 9, у 2010 – 16, у 2011 – 19, у 2012 – 12, у 2013 – 12, у 2014 – 9, у 2015 – 9. У середньому, це число з урахуванням загальної кількості засуджених за ст. 368 КК України становить 2,1%. Водночас, незважаючи на невелику кількість засуджених у 2016 р., за перше півріччя ця цифра дорівнює вже 4,1%, тобто відбувається збільшення показника. Протягом останніх років дещо зросла і частка засуджених у віці від 50 до 65 років. Якщо наприкінці 2008 р. питома вага таких осіб сягала 26,2%, то у 2015 р. їх частка становила вже 28,1%. За перше півріччя 2016 р. питома вага таких осіб сягнула 14,8%.

Найбільш помітне збільшення кількості засуджених спостерігається у віковому коридорі від 30 до 50 років. Безумовно, це найбільш розповсюджений вік для середньостатистичного держслужбовця, однак, на нашу думку, така кількість пов'язана із тим, що особи, які обіймали відповідальні посади та були причетні до корупційних правопорушень, так і не були повністю зміщені з посад, зокрема під час проведення «люстрації». Вже за перше півріччя 2016 р. 54,9% (!) від усіх засуджених – особи у віці від 30 до 50 років. Наведені дані свідчать про необхідність заміни загального складу апарату держави

новими кадрами, які відповідальніше ставитимуться до протидії корупції.

На користь цієї точки зору свідчить й статистика засуджених за хабарництво у віці від 25 до 30 років. Протягом 2008–2016 рр. спостерігається тенденція до загального зменшення їх кількості з певним зростанням у 2010–2011 рр. Так, у 2008 р. їхня питома вага становила 14,9%, у 2009 р. – 16,2%, у 2010 р. – 17,7%, у 2011 р. – 15,4%, у 2012 р. – 17,4%, у 2013 р. – 12,3%, у 2014 р. – 14,2%, у 2015 р. – 12,8%. Суттєве збільшення питомої ваги осіб вказаного віку спостерігається лише у 2016 р., у першому півріччі – 21,3% (!), проте до уточнення даних за весь рік висновки стосовно переваги робити некоректно.

Безумовне зменшення кількості засуджених відбулося у віці від 18 до 25 років. І хоча цей вік можна назвати не найбільш поширеним серед усього загалу державних службовців та потенційних «хабароодержувачів», слід визнати, що протягом останніх двох років, після чіткого курсу на євроінтеграцію та активного реформування багатьох сфер управління відбулось значне за обсягом призначення на посади молодих фахівців та осіб молодого віку.

Попри критику щодо непрофесійності та неефективності діяльності цих осіб, необхідно віддати належне європейські практики – лише в цій віковій групі спостерігається суттєве та однобічне зменшення рівня засуджених, хоча особи цієї групи протягом останніх років стали посідати все більше місць у сфері державного управління та надання послуг. Так, у 2008 р. питома вага засуджених за хабар осіб у віці від 18 до 25 років сягала 8,5%, у 2009 – вже 6,7%, у 2010 р. – 5,8%, у 2011 та 2012 рр. – 5,6%, у 2013 р. – 4,4%. Очевидно, як виключення, у 2014 р. було зафіксовано питому вагу таких осіб майже у 7%, проте у 2015 р. їх кількість становила 5,6%, а за перше півріччя 2016 р. їхня питома вага не перевищує 4,9%.

На нашу думку, це свідчить про те, що практика «оновлення» молодими фахівцями таки має реальний ефект. Крім того, враховуючи «корупційний складник» у судовій системі України, необхідно визнати, що у цієї категорії злочинців, порівняно з більш «досвідченими хабарниками» (у віці 35+), які роками створювали та підтримували корупційні зв'язки та схеми ще за підтримки колишньої влади, значно менше «потенціалу» для уникнення кримінальної відповідальності за вчинене.

Висновки. Загалом необхідно зазначити, що зіставлення даних, оприлюднених ГПУ та ДСА України, дає змогу певною мірою оцінити протидію корупції в Україні, зважаючи на кількість відкритих проваджень, повідомлень про підозру та осіб, які реально засуджуються до кримінального покарання. Протягом останніх 3–5 років існує суттєвий дисбаланс між кількістю відкритих проваджень та кількістю осіб, які реально були притягнуті до кримінальної відповідальності.

Обравши, як «індикатор», злочин, передбачений ст. 368 КК України, порівнявши кількість відкритих проваджень та засуджених осіб, а також кількість

повідомлень про підозру, можна дійти висновку, що, незважаючи на всі зусилля, яких докладає Україна у сфері протидії корупції, нині за найбільш небезпечні та найбільш резонансні для суспільства випадки корупційної поведінки – одержання неправомірної вигоди (хабара) – лише одна з чотирьох осіб реально притягається до кримінальної відповідальності, на той час, як майже 75% справ залишаються без реального засудження.

Наведене, на нашу думку, свідчить про досить високий ступінь неефективності державної кримінально-правової політики України у сфері протидії корупції. Продовження стратегії збільшення суворості покарання призводить до того, що більшість справ так чи інакше «не доживають» до суду, припиняються через той самий «корупційний складник». Зволікання з ефективним реформуванням у системі правоохоронних органів та органів суду,

у свою чергу, лише погіршує всі намагання подолати корупцію в Україні. Якість збору матеріалів та складність процедур доказування (з огляду на пропорції засуджених осіб та кількість відкритих проваджень) свідчить про термінову необхідність проведення ефективних змін у цій сфері, не з метою формального виконання вимог основних зовнішньополітичних партнерів України, а з метою здійснення реальних змін у цій сфері.

Зважаючи на шокуючі дані про кількість засуджених осіб та про їх характеристики, очевидно, що оптимізації потребує і диспозиція, і санкція ст. 368 КК України, а крім того, і кримінально процесуальне законодавство України. Відсутність розуміння неефективності діяльності держави, правоохоронних та судових органів нині призводить до колосальних грошових витрат та незрівнянно малого за значенням результату, тоді як невдоволення суспільства зростає.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн.: Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2007. – 712 с.
2. Кальман А.Г., Христич И.А. Понятийный аппарат современной криминологии. Терминологический словарь / Под общей ред. член-корреспондента АПрН Украины, д-р. юр. наук., проф. В.Х. Голины, Изд.-во ООО ТО «Гимназия» 2005. – 272 с.
3. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження / керівник авт. кол. доц. І.О. Ревак. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 220 с.
4. Криминология : учеб. для вузов / под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф. А.И. Долговой. – М. : НОРМА, 2000. – 912 с.
5. Мельник М.І. Хабарництво: загальна характеристика, проблеми кваліфікації, удосконалення законодавства / М.І. Мельник – К. : Парламентське вид-во, 2000. – 256 с.
6. Мельник М.І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії): [Монографія]. – К.: Юрид. думка, 2004. – 400 с.
7. Статистичні дані Генеральної прокуратури України «Єдиний звіт про кримінальні правопорушення» за 2013–2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gp.gov.ua/>.
8. Статистичні дані Державної судової адміністрації України «Звіт про склад засуджених» за 2008–2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dsa.court.gov.ua>.